

SOLDATER OG CIVILE I DANSKE KRIGSARTIKLER FRA 1500- OG 1600-TALLET

■ JEPPE BÜCHERT NETTERSTRØM

Så godt som alle kendte samfund i historien har skelnet mellem krigere og ikke-krigere, ligesom de har opereret med normer og regler om forholdet mellem disse to grupper i krigstid. Det synes at være et tværkulturelt fællestræk, at samfund opstiller normer og regler for, hvornår krigere må dræbe og øve vold mod ikke-krigere og hvornår de ikke må. I mange fortidige samfund udforsket af historikere, såvel som "primitive" kulturer analyseret af antropologer, skal kvinder og børn skånes for krigens rædsler. Det samme gælder ofte en større eller mindre gruppe af mandlige ikke-krigere, f.eks. præster og alderstegne mænd. Men disse regler er ikke universelle. Dels kan grænserne mellem krigere og ikke-krigere fastlægges på stærkt varierende måder, ligesom grænserne ofte er porøse og fleksible. Dels er det ikke noget almengyldigt ideal, at alle ikke-krigere til enhver tid skal beskyttes mod krigernes hærgen.

Denne artikel handler om udviklingen i regler om soldaters behandling af civile i 1500- og 1600-tallets Danmark. I hele Europa var perioden præget af stadig flere og større krige, en rivende militær udvikling og en dermed sammenhængende udvikling af moderne stater, som til sammen bevirkede, at middelalderens normer om krigeres fremfærd overfor ikke-krigere blev udfordret og med tiden afgørende forandret. Forskningen har hovedsagelig studeret disse forhold ud fra tidens lærde værker om retfærdig krig (*bellum iustum*), som imidlertid beskæftigede sig mere med statens ret til at påbegynde en krig (*ius ad bello*) end med soldaternes adfærd i krig (*ius in bello*). I det omfang, de lærde værker overhovedet indeholdt konkrete forskrifter og forbud til soldaten, er det højst tvivlsomt, om de var kendt i en bredere offentlighed eller havde nogen stor direkte betydning for den militære praksis. Denne artikel retter i stedet opmærksomheden mod tidens militære straffelovgivning, som indeholdt konkrete og præcise forbud mod specifikke former for vold mod bestemte civile personer under bestemte omstændigheder.

Den militære straffelovgivning manifesteredes i 1500- og 1600-tallet i bl.a. Tyskland, Nederlandene, Sverige, England og Danmark i en stor mængde såkaldte "krigsartikler" eller "artikelbreve", som de enkelte stater eller fyrster udstedte,

ofte umiddelbart inden en krig, og som soldaterne skulle sværge at overholde.¹ Krigsartiklerne regulerede soldaternes adfærd på mange forskellige områder som f.eks. religion, subordination, disciplin, felttog, lejr og indkvartering, druk og spil, dueller – samt forholdet til civile. Nærværende artikel undersøger reglerne om forholdet mellem soldater og civile i de danske krigsartikler fra 1500- og 1600-tallet. Det påvises, at 1500-tallets krigsartikler begrænser gruppen af personer, som soldaterne skal skåne, mens denne gruppe atter udvides i 1600-tallets krigsartikler. Det foreslås, at årsagen til det første led i udviklingen bl.a. skal søges i styrkelsen af et militært og statsligt rationale i den militære revolutions tidlige fase, mens udviklingen i 1600-tallet bl.a. skyldtes import af ideologien bag den oraniske hærreform og konkret optagelse af regler fra Hollands krigsartikler fra 1590. Der argumenteres således for, at de påviste forandringer i krigsartiklerne ikke er tilfældige, men udtryk for bevidste lovændringer, og at der altså i 1500-tallet skete en dehumanisering af dansk militær strafferet, for så vidt angår soldaternes behandling af civile, efterfulgt af en rehumanisering i 1600-tallet. Ved udgangen af den undersøgte periode gik udviklingen klart i retning af den moderne humanitære folkerets fundamentale beskyttelse af alle non-kombattanter som knæsat i Geneve- og Haagkonventionerne.

Krigsartikler inddrages ofte i den internationale forskning om tidligt moderne militærvæsen og socialdisciplinering, men en nærmere analyse af udviklingen i regler om soldater og civile er så vidt vides ikke foretaget. Mine egne foreløbige undersøgelser tyder på, at en udvikling lig den danske kan aflæses af tyske, nederlandske og svenske krigsartikler fra perioden ca. 1450-1700.² Dette gør det

¹ Wilhelm Erben: "Ursprung und Entwicklung der deutschen Kriegsartikel", *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, Ergänzungsband 6, 1900, s. 473-529.

² Foreløbig omfatter undersøgelsen, som jeg håber at publicere ved en senere lejlighed, i alt ca. 40 tyske, nederlandske og svenske artikelbreve fra perioden ca. 1450-1700, trykt i følgende publikationer: Christian Hermsdorff: *Corpus juris militaris ... oder Neuverbessertes und vermehrtes Kriegs-Recht*, Frankfurt am Main 1674; Thomas Fritsch: *Corpus iuris militaris novissimum oder neuestes Kriegs-Recht*, Leipzig 1724; Wilhelm Beck: *Die ältesten Artikelsbriefe für das deutsche Fussvolk. Ihre Vorläufer und Quellen und die Entwicklung bis zum Jahre 1519*, München: J. Lindauersche Buchhandlung 1908, Urkunden; Hermann Meynert: *Geschichte der k. k. österreichischen Armee*, 1, Wien 1852, s. 55-60; Burkhard von Bonin: "Ein Artikelsbrief für das Reichsheer von 1532", *Historische Vierteljahrschrift* 14, 1911, s. 62-67; H.J. Zeibig: "Beiträge zur österreichischen Geschichte aus dem Klosterneuburger Archive", *Archiv für österreichischer Geschichts-Quellen*, 9, 1853, s. 352-391, her s. 368-381; August von Druffel og Karl Brandt: *Beiträge zur Reichsgeschichte 1553-1555* (Briefe und Akten zur Geschichte des Sechzehnten Jahrhunderts, 4), München: Rieger'sche Universitäts-Buchhandlung 1896, nr. 275; Hans-Jürgen Bömelburg, Bernhard Chiari og Michael Thomae: *Die Kriegoordnung des Markgrafen zu Brandenburg Ansbach und Herzogs zu Preussen Albrecht des Älteren*, Archiv Verlag Braunschweig 2006; L.J. von Stadlinger: *Geschichte des Württembergischen Kriegswesens*, Stuttgart: K. Hofbuchdruckerei zu Guttenberg 1856, s. 59-63; Eugen von Frauenholz: *Das Heerwesen in der Zeit des Dreissigjährigen Krieges*, 1, München: Verlag C.H. Beck 1938, Beilagen. Jeg takker professor Gunner Lind for at henlede min opmærksomhed på 1600-1700-tallets militærjuridiske kompendier.

nødvendigt at tage stilling til, om den skitserede udvikling i de danske krigsartikler blot skyldtes bevidstløs efterligning af udenlandske forlæg og altså ikke bestemte intentioner blandt danske lovgivere.

Artiklen omhandler periodens straffelovgivning, ikke hvorvidt reglerne om behandling af civile blev overholdt af soldaterne eller anvendt i praksis af de militære straffedomstole (hvortil der først er substantielle danske kilder fra 1700-tallet). Der fokuseres på regler om soldaternes behandling af civile i fjendtligt territorium mere end på krigsartiklernes omtale af diverse fredelige militære-civile relationer (f.eks. soldaters ægteskaber, forhold til handelsfolk osv.). Endelig behandler artiklen så godt som udelukkende artikelbreve for landstyrkerne, idet periodens artikelbreve for flåden (de såkaldte skibs- eller søkrigsartikler) stort set ikke indeholder regler om flådemandskabets behandling af civile.

MIDDELALDERENS NORMER OG REGLER

For mange står middelalderen som en brutal og voldelig tidsalder. Ikke helt med urette, for middelalderens mange krige har efterladt sig talrige grusomme beretninger om overgreb mod værgeløse civile. På det normative plan var der imidlertid tendens til en omfattende beskyttelse af ikke-krigere. I højmiddelalderen (ca. 1000-1300) virkede en række religiøse og sociale faktorer i denne retning. Udviklingen var drevet af opkomsten af et feudalt krigeraristokrati, som monopoliserede retten og evnen til at føre krig. Fra omkring år 1000 opfattede man samfundet som funktionsopdelt i tre stænder: De bedende, de krigende og de arbejdende. Gejstligheden skulle gennem bønner og religiøse ritualer sikre sjælfrelsen for alle kristne, de krigende skulle forsvare de bedende og de arbejdende, og de arbejdende skulle til gengæld sørge for de to øvrige stænders materielle underhold. Denne feudale samfundslære tjente til at legitimere kirkens og ridderkabets ophøjede position og udbytning af bønder og byboer, men bidrog samtidig til en principiel fredning af alle ikke-krigere.³

Som modredaktion på det såkaldte "feudale anarki" opstod i 900-tallets Sydfrankrig en religiøs fredsbevægelse, som hurtigt bredte sig over hele det kristne Vesteuropa. Under parolen "Guds fred" forbød kirkelige ledere brug af vold mod gejstlige, bønder, købmænd, kvinder, børn, "fattige" og andre udsatte grupper. Gudsfredsbevægelsens program blev fra 11-1200-tallet overtaget af de stadig stærkere verdslige territorialmagter, og reglerne om beskyttelse af ikke-krigere blev videreført i den sekulære lovgivning og i fyrsternes landefredsforordninger,

³ Georges Duby: *The Three Orders. Feudal Society Imagined*, Chicago: Chicago University Press 1978.

således også i Danmark.⁴ Pligten til at beskytte svage og uskyldige undersåtter blev integreret i de høviske idealer, som ridderstanden i stigende grad identificerede sig med.⁵ De skolastiske værker om hellig krig beskæftigede sig ikke meget med, hvordan krigere skulle behandle ikke-krigere. Nogle teologer forlangte, at alle ubevæbnede ikke-krigere skulle skånes. Andre foreskrev kun beskyttelse af gejstlige, kvinder og børn, hvorimod voksne mænd ikke nødvendigvis skulle beskyttes.⁶

Højmiddelalderens idealer var nogle gange modstridende, men de tenderede mod en meget omfattende beskyttelse af civile, der inkluderede alle andre end de krigende riddere. Flere steder i senmiddelalderens Europa var idealerne imidlertid på retur, hvilket efter alt at dømme var et resultat af opbygningen af stærkere statsmagter, ændringer i krigsførelsen og et dermed sammenhængende nyt syn på den arbejdende befolkning som økonomisk og demografisk grundlag for de stadig større fodfolkshære. I senmiddelalderen var der også ansatser til, på et ideologisk og etisk plan, at fritage soldater for skyld for de handlinger, de begik i krig, og en betoning af herskerens ansvar for soldaternes handlinger. Det medførte formentlig en vis slækkelse af kravet til den enkelte soldat om at afholde sig fra at begå overgreb mod civile, på den anden side et krav til herskeren om at disciplinere sine soldater.⁷ Under Hundredeårskrigen (1337-1453) udstedte først Frankrig og få år senere England de så vidt vides første regelsamlinger, som ligner det, vi senere kender under betegnelsen krigsartikler. I Richard 2.s statutter for hæren af 1385 forbydes drab af kirkens mænd og voldtægt af enhver kvinde, men der er ikke forbud mod at dræbe ubevæbnede mænd, med mindre de tilhører kirken, og der nævnes ikke nogen generel beskyttelse af børn eller gamle.⁸ I anden halvdel af 1400-tallet begyndte man også i det tyske område at udstede regler om soldaters behandling af civile, og her ser man omtrent de samme regler: Præster, munke,

⁴ Philippe Contamine: *War in the Middle Ages*, Blackwell: Oxford 1984, s. 271-275; Heinz Angermeier: *Königtum und Landfriede im deutschen Spätmittelalter*, München: C.H. Beck 1966; Ole Fenger: *Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret*, København: Juristforbundets Forlag 1971; Bjørn Poulsen: "Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder", i Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2001, s. 44-77; Jeppe Büchert Netterstrøm: *Fejde og magt i Danmarks senmiddelalder*, Landbohistorisk Selskab 2012.

⁵ James T. Johnson: "Maintaining the protection of non-combatants", i A.J. Bellamy (red.): *Ethics and laws of war*, New York: Routledge 2009, s. 239-271, her s. 248; Robert C. Stacey: "The Age of Chivalry", i M. Howard m.fl. (red.): *The Laws of War. Constraints on Warfare in the Western World*, New Haven: Yale University Press 1994, s. 27-39.

⁶ Contamine: *War Middle Ages*, s. 264-265 og 282-295.

⁷ Christopher Allmand: "War and the Non-Combatant in the Middle Ages", i Maurice Keen (red.): *Medieval Warfare: A History*, Oxford: Oxford University Press 1999, s. 252-273; Contamine: *War Middle Ages*.

⁸ William Winthrop: *Military Law and Precedents*, Washington: Government Printing Office 1920, s. 904-906 (§3).

fruer og jomfruer skal skånes, og i nogle tilfælde nævnes også børn og gamle, men aldrig voksne, våbenduelige mænd.⁹

CHRISTIAN 3.S "ORDNING OG SKIK"

De ældste bevarede krigsartikler fra Danmark stammer fra Christian 3.s regeringstid (1536-1559). Et udateret manuskript gengiver en "ordning og skik som de danske reysener [ryttere] og landsknægte skulle holde og rette sig efter", der sandsynligvis er udstedt af Christian 3.¹⁰ Artikelbrevet er bygget op efter samme model som samtidens tyske krigslove og indeholder i alt 34 artikler, hvoraf to – under overskriften "De som skulle have fred" – regulerer rytternes og landsknægtenes forhold til civile:

10. Art. Skulle de kapeller, alle gudshuse, kvinder, som ligger udi barneseng, jomfruer, kvinder, enker, faderløse børn ingen skade eller vold gøre, men dem beskytte og beskærme. 11. Art. Udi fredeland skal også ingen [af soldaterne] ihjelslå nogen eller fange dem, som er halvfjerdsindstyve år og under 14 år gamle er, om så[ledes] er, at de ikke sætter dem til [mod]væрге. Desligeste ej heller skade gøre på nogen mølle eller noget på dem sønderbryde uden den øverstes befaling ved deres hals.¹¹

Afgørende for en forståelse af bestemmelserne er brugen af det ikke nærmere definerede begreb "fredeland", der efter sammenhængen betyder fjendtligt territorium, hvor befolkningen i en eller anden grad er blevet fredet af den danske hærledelse. Ved at placere begrebet "fredeland" i begyndelsen af artikel 11 har lovgiveren tydeligvis ønsket at skabe en sondring mellem rækkevidden af bestemmelserne i de to artikler. Artikel 10 gælder således udvalgte civile boende i fjendtligt territorium, der *ikke* er fredet, nemlig gravide kvinder, jomfruer, kvinder, enker og faderløse børn. Personer, der hører ind under disse kategorier, som samlet omfatter alle personer af hunkøn samt faderløse drengebørn, skal altså *altid* beskyttes. De er tillige omfattet af artikel 11, der tilføjer, at i "fredeland" skal *også* gamle over 70 og børn under 14 år skånes. Da artikel 10 beskytter alle kvinder og piger, drejer artikel 11 sig i realiteten om gamle mænd og drengebørn.

⁹ Beck: *Die ältesten Artikelsbriefe*, nr. 1, 3, 6-12, 14-16, 19 og 21.

¹⁰ Niels Krag og Stephan Stephanius: *Den stormægtigste Konge Kong Christian den Tredje ... hans Historie*, 2, København 1778, s. 545-550. Om dateringen, se Secher, V.A.: *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende*, 1-4, København: Rudolph Klein og G.E.C. Gad 1887-1897, 1, s. 261. Udover de udaterede artikler er også fra Christian 3.s tid bevaret koncepter til to artikelbreve fra 1540, og endnu et udateret artikelbrev for landsknægte, omtalt *ibid.*, skyldes muligvis tillige denne konge; disse tre artikelbreve er ikke konsulteret i forbindelse med denne undersøgelse.

¹¹ Her og i det følgende er artiklerne gengivet med tillempet nudansk retskrivning men med bibeholdelse af original ordstilling. Skarpe parenteser er indsat af forfatteren af nærværende artikel.

Artikelbrevet indeholder intet forbud mod at dræbe eller øve vold mod voksne mænd mellem 14 og 70 år.

Med sine særskilte paragraffer, der forbyder soldaterne at begå overgreb mod bestemte grupper af civilbefolkningen i fjendeland, ligner Christian 3.s krigsartikler i høj grad samtidens tyske artikelbreve. Måden at sikre forskånelse af civile på, nemlig ved at opregne en række udvalgte (ofte overlappende) persongrupper som i middelalderens landefredsforordninger, er den samme som i de tyske krigsartikler. Endda er de beskyttede personkategorier i Christian 3.s artikelbrev omtrent de samme som i kejser Maximilian 1.s krigsartikler af 1508.¹² Imidlertid er bestemmelsen om civile ikke en direkte kopi af lignende regler i hverken Maximilian 1.s krigsartikler eller noget andet tysk artikelbrev, som er undersøgt i forbindelse med nærværende arbejde. Maximilian 1.s krigsartikler indeholder eksempelvis intet krav om at skåne gamle (mænd), til gengæld beskyttes her udtrykkeligt præster (som Christian 3.s artikler dog muligvis forskåner i medfør af forbuddet mod at øve vold på kapeller og gudshuse). En mere markant forskel er, at den i Christian 3.s artikler forekommende sondring mellem "fredeland" og fjendtlige områder, der ikke er blevet fredet, ikke findes i nogen af de undersøgte tyske artikelbrevs bestemmelser om civile. Christian 3.s krigsartikler er også unikke ved at inkorporere beskyttelsen af møller i reglerne om civile. I samtidens tyske krigsartikler og senere danske var lignende forbud mod at ødelægge møller knyttet til helt andre bestemmelser (se nedenfor). Med mindre Christian 3.s artikelbrev kopierede et endnu ukendt tysk forlæg, må man konkludere, at det repræsenterer et selvstændigt dansk lovarbejde, som bevidst omtolkede de tyske krigslove, så de passede til den danske hærledelses ønsker. Åbenbart var der særligt et ønske om at markere, at de danske soldater kun skulle skåne gamle mænd og drengebørn, når disse blev påtruffet i "fredeland". På den måde var Christian 3.s krigsartikler mindre "humane" end mange af de tyske krigsartikler. Til gengæld tilsigtede Christian 3.s krigsartikler en beskyttelse af kvinder, som var mere omfattende end de fleste tyske krigsartikler efter 1508, så billedet er ikke entydigt.

Christian 3.s krigsartikler indeholder endnu et par regler, der vedrører soldaternes forhold til civile. En bestemmelse forbyder soldaterne at afbrænde byer og gårde samt tage brandskat af befolkningen uden øverstens befaling og samtykke (§6). At øverstens således kunne give ordre eller tilladelse til ildspåsættelse og brandskatning, indikerer, at formålet med bestemmelsen ikke var at beskytte civilbefolkningen, hvilket fremgår tydeligere af senere artikelbreve. En anden bestemmelse vedrører plyndring og fanger, men heller ikke denne artikel har til hensigt at begrænse soldaternes overgreb mod civile. Formålet er at regulere deling af bytte mellem hærledelse og soldater. Fanger betragtes som en del af byttet, fordi de kan løskøbes af fjenden. Det påbydes her soldaterne at over-

¹² Hermsdorff: *Corpus juris militaris*, s. 83-88 (§14, jf. §13).

drage visse former for bytte, herunder adelige fanger, til hærledelsen; rytterne og landsknægtene må til gengæld beholde andre former for bytte, herunder uadelige fanger (§20).

Det fremgår ikke af artikelbrevet, hvordan reglerne om brandskatning, plyndring og tilfangetagelse præcist harmonerer med reglerne om forskånelse af civile i artikel 10 og 11. Øversten kan formentlig kun give soldaterne ordre til brandskatning af bønder og borgere, hvis ingen af de civile, der nævnes i artikel 10 og 11, lider unødigt overlast på liv og legeme. På samme måde er det sandsynligvis kun tilladt soldaterne at plyndre og tage fanger, hvis de undlader at slå civile ihjel eller bruge vold mod dem uden grund. Et andet afgørende kriterium er til gengæld, om de civile gør modstand. Sætter de sig til modværge mod soldaternes ildspåsættelse, brandskatning, plyndring eller tilfangetagelse, har soldaterne ret til at bruge magt og om nødvendigt slå dem ihjel.

FREDERIK 2.S KRIGSARTIKLER 1564

Det næste store skridt i udviklingen af dansk militærlovgivning blev taget med Frederik 2.s artikler for det danske krigsfolk af 1564.¹³ Anledningen til udstedelsen af artikelbrevet var udbruddet af Den Nordiske Syvårskrig med Sverige (1563-70). De i alt 53 artikler skulle gælde alle danske landstyrker, såvel lejetropper som udskrevne danske borgere og bønder, bortset fra den adelige rostjeneste. Knap en tredjedel af artiklerne minder om bestemmelser i Christian 3.s "skik og ordning", men Frederik 2.s krigsartikler har ikke i ret høj grad brugt disse som forlæg og fremstår generelt mere detaljerede, klare og gennemarbejdede. Den centrale bestemmelse om soldaternes forskånelse af civile lyder som følger: "6. Fremdeles kvinder, som reder til barsel eller ligger udi barselseng, jomfruer, piger, gammelt folk, prædikanter og andre gejstlige personer skulle de [soldaterne] forskåne og dem ingen skændsel eller overvold bevise under livsstraf uden al nåde".

En markant forskel fra Christian 3.s artikelbrev er, at begrebet "fredeland" er bortfaldet, hvorved bestemmelsen om soldaternes behandling af civile er blevet mere logisk og simpel. Til gengæld fremgår det ikke af denne bestemmelse, om de nævnte persongrupper altid skal skånes, eller om det kun skal ske efter hærledelsens benådning. Oplysende er her tilføjelsen til en bestemmelse om plyndring af indtagne slotte, skibe og befæstninger: "Og imod dem, som bliver til nåde antagne og har hyldet [den danske konge som deres herre], skulle de dem fredeligen forholde" (§9). Dette må gælde alle fjendens undersåtter, såvel nedkæmpede soldater som civile af begge køn og alle aldre, og denne altomfattende forskånelse af benådede fjender må endvidere gælde for andre tilfælde end de, som beskrives i den konkrete artikel. I artikel 6 tages det således for givet, at de nævnte persongrupper – gravide kvinder, jomfruer, piger, gamle og prædikanter – *altid* skal for-

¹³ Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 1, nr. 241.

skånes, også selvom det område, hvor de påtræffes, ikke er blevet fredet af den danske hærledelse. Giver hærledelsen ordre til forskånelse af befolkningen i et givet område, skal *alle* civile skånes.

Den mest afgørende ændring i artikelbrevet af 1564 i forhold til Christian 3.s artikelbrev er, at beskyttelsen af voksne kvinder indskrænkes betydeligt. Hvor Christian 3.s artikelbrev beskytter alle "kvinder", forlanger Frederik 2.s artikelbrev kun forskånelse af gravide kvinder, jomfruer (herunder ugifte voksne kvinder) og gamle kvinder. Voksne, gifte kvinder (og enker) skal således ikke forskånes for mord, vold eller voldtægt. Samtidig fastholder 1564-artiklerne princippet om, at voksne mænd (bortset fra gamle) og drengebørn ikke skal skånes for drab og vold. Endda bortfalder beskyttelsen af faderløse drengebørn.

Der kan formentlig ikke lægges for meget i, at der ikke for de beskyttede gamle folk findes præcis aldersangivelse som i Christian 3.s artikelbrev, hvis bestemmelse herom må have været vanskelig at bruge i praksis, eller at 1564-artiklerne ikke udtrykkeligt nævner, at forskånelse er betinget af, at de civile ikke gør modstand. Det sidste tog man formentlig for givet.

Sammenlignet med krigsartiklerne fra Christian 3.s tid medfører artikelbrevet af 1564 en væsentlig reduktion af de persongrupper, de danske soldater skal skåne. For så vidt følger de danske krigsartikler udviklingen i de tyske krigsartikler efter 1508, som også som noget nyt udelader voksne gifte kvinder og indskrænker beskyttelsen af personer af hunkøn til kvinder i barselseng, gravide kvinder, jomfruer samt gamle kvinder.¹⁴ Igen kan det imidlertid konstateres, at ligheden med de tyske krigsartikler ikke skyldes tankeløs afskrift. De danske artikler fra Syvårskrigen bygger i vidt omfang på Frederik 2.s og hertug Adolfs krigsartikler for landsknægte brugt i felttoget mod Ditmarsken 1559. Til 1559-artiklernes bestemmelse om civile føjer 1564-artiklerne imidlertid kategorien "piger".¹⁵ Denne tilføjelse var principielt overflødig, eftersom pigebørn var dækket af kategorien jomfruer, og en lignende kategori findes da heller ikke i nogen af de undersøgte tyske krigsartikler. Men tilføjelsen viser, at 1564-artiklernes bestemmelse om civile har været genstand for bevidst bearbejdelse. Måske ønskede man at indskærpe forpligtelsen til at skåne pigebørn grundet erfaringer fra netop Ditmarskertoget.

Frederik 2.s krigsartikler af 1564 indeholder, ligesom Christian 3.s artikelbrev, regler om plyndring, brandskatning og materielle ødelæggelser. Som noget

¹⁴ Beck: *Die ältesten Artikelsbriefe*, Urkunden, nr. 15, 16, 19 og 21; Meynert: *Geschichte österreichischen Armee*, s. 55-60; Bonin: "Artikelsbrief 1532"; Zeibig: "Beiträge österreichischen Geschichte", s. 368-381; Druffel og Brandi, "Beiträge Reichsgeschichte", nr. 275; Bömelburg: *Kriegsordnung Albrecht*; Stadlinger: *Württembergischen Kriegswesens*, s. 59-63.

¹⁵ 1559-artiklerne er ikke konsulteret i forbindelse med nærværende undersøgelse, men forholdet mellem disse artikler og 1564-artikelbrevet såvel som tilføjelsen af "piger" i den sidstnævntes §6 beskrives af Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 1, nr. 241 (s. 260-261 og 264).

nyt reguleres soldaternes adfærd overfor civile i kongens egne lande: "Skal ingen udi vort eget land [...] tage noget fra nogen mand, uden han det straks ville betale, ej heller tilføje vore undersåtter nogen skade eller overvold; hvem herudover noget tager og bliver derfor anklaget, han skal straffes på livet uden al nåde" (§40). Her afbalanceres hærens behov for at proviantere med ønsket om at beskytte kongens egne undersåtter mod plyndring. I kontrast hertil har reglerne om plyndring i fjendeland ikke til formål at beskytte civilbefolkningen, men at undgå uenighed blandt soldaterne om fordeling af byttet, at sikre hærledelsen en andel af plyndringsgodset samt at afværge, at soldaterne nedlægger våbnene for at plyndre, inden slaget er forbi (§9-10 og 47-48). Ligeledes er forbuddet mod brandskatning og ildspåsættelse uden hærledelsens tilladelse motiveret af rent militære hensyn: "på det at provianten dermed ikke skal forhindres" (§27). Forbuddet mod at brænde eller nedbryde møller, smedjer eller plove skyldes næppe hensynet til fjendens møllere, smede eller bønder (§29). Formålet er snarere at bevare produktionsmidler, som kan udnyttes til forsyning af hæren.

MILITÆR REVOLUTION OG NORMSKRED I 1500-TALLET

Analysen af de ældste danske krigsartikler viser, at udviklingen gik i samme retning, som den havde gjort i andre europæiske lande siden senmiddelalderen. Højmiddelalderens fredsregler, stænderideologi og høviske idealer, som til sammen havde foreskrevet en ganske omfattende beskyttelse af ikke-krigere, var på retur. I de danske såvel som de tyske krigsartikler byggede man i en vis forstand videre på middelalderens måde at sikre beskyttelse af ikke-krigere på: Man opregnede en række persongrupper, der blev betragtet som svage, ufarlige eller uskyldige, og som derfor skulle fredes og forskånes. Der var imidlertid betydelige forskelle mellem middelalderens fredsregler og krigsartiklernes udnyttelse af disse. Hvor middelalderens opregninger af fredede persongrupper havde til formål at sikre en *ekstra* beskyttelse af særligt svage personer, uden at dette fratog de resterende personer enhver beskyttelse, gjorde krigsartiklerne det til et spørgsmål om, hvilke personer der skulle forskånes, og hvilke der kunne dræbes, voldtages, bortføres og mishandles helt straffrit. Og hvor de lange lister over fredede persongrupper i middelalderens fredsregler skulle sikre en bred og umisforståelig beskyttelse, udnyttede forfatterne af krigsartiklerne bevidst disse lister restriktivt og ekskluderende ved at udelade stadig flere persongrupper og lade nogle få grupper stå tilbage som de eneste, der skulle skånes. Denne udvikling fremgår tydeligt af en sammenligning af de to ovenfor analyserede danske artikelbreve. I Christian 3.s krigsartikler skal i praksis alle personer af hunkøn skånes, og for at tydeliggøre dette opregnes en række undergrupper: Gravide kvinder, jomfruer (både voksne og pigebørn), kvinder (herunder alle gifte) og enker. I Frederik 2.s krigsartikler af 1564 fjernes beskyttelsen af den brede kvindekategori og enker, og tilbage står kun beskyttelse af gravide kvinder, jomfruer, piger og gamle kvinder. En lignende indskrænkning kan observeres med hensyn til drengebørn. Be-

skyttelsen af voksne mandlige bønder og borgere var allerede bortfaldet inden de ældste danske krigsartikler.

Der er ingen grund til at romantisere middelalderens normer og regler om beskyttelse af ikke-krigere. De udsprang ikke af noget moderne menneskerettighedsbegreb, men tværtimod af en anti-egalitær samfundsideologi, og de kan betragtes som mere eller mindre desperate forsøg på at inddæmme volden i en særdeles krigerisk epoke. Ikke desto mindre repræsenterer 1500-tallets krigsartikler et gradvist skred i reglerne om soldaters behandling af civile. Hovedårsagen til denne udvikling var uden megen tvivl, at de stadig stærkere stater søgte at optimere mulighederne for at føre krig ved at frigøre sig fra tidligere tiders moralske og ideologiske begrænsninger. Det militære rationale fremstår tydeligt af 1564-artiklernes begrundelse for forbuddet mod ildspåsættelse. På samme måde må minimeringen af beskyttelsen af civile forklares med et statsligt og militært rationale. Den implicitte tilladelse til at dræbe og bruge vold mod voksne mænd og drengebørn i fjendeland hang givetvis sammen med disse gruppers evne til at gøre væbnet modstand mod de fremrykkende soldater og deres potentiale for fremtidigt at indgå i den fjendtlige stats hær. 1564-artiklernes implicitte tilladelse til at voldtage voksne, gifte kvinder var måske forårsaget af en lignende genocidal tendens, men skulle formentlig også fungere som incitament for soldaterne.

Frigørelsen fra etiske begrænsninger af krigsførelsen var langt fra total. Beskyttelsen af gravide kvinder, jomfruer, "gammelt folk" og præster var moralsk og religiøst betinget, og krigsartiklerne foreskrev meget strenge straffe for brud på reglerne. I 1564-krigsartiklerne var straffen døden, og der var – i modsætning til andre bestemmelser i samme artikelbrev, der foreskrev dødsstraf – ikke mulighed for benådning. Efter en militær og "demografisk" ræson ville drab på f.eks. gravide kvinder og jomfruer have været lige så rationel som drab på gifte kvinder. Bag den fortsatte beskyttelse af udvalgte grupper af hunkøn lå tilsyneladende flere forskellige moralbegreber, som både tog hensyn til svaghed og manglende evne til at sætte sig til modværge, dvs. "militær uskyld", men også seksuel uskyld (jomfruer) og en hensigt om at undgå "unaturlig" seksuel aktivitet (voldtægt af gravide kvinder).

Geoffrey Parker har forklaret den tidligt moderne periodes europæiske krigslove med et reciprocitetsprincip. I en tidsalder, hvor ingen internationale institutioner eller konventioner tvang de europæiske stater til at skåne krigsfanger eller civile, var det en gensidig interesse i at behandle sine fjender, som man selv ville behandles, der førte de enkelte stater til at overholde visse moralske forskrifter.¹⁶ Forklaringen må i store træk være korrekt og kan – i mere negativ forstand – bruges til at forklare den her konstaterede dehumanisering af reglerne om beskyt-

¹⁶ Geoffrey Parker: "Early Modern Europe", i M. Howard m.fl. (red.): *The Laws of War. Constraints on Warfare in the Western World*, New Haven: Yale University Press 1994, s. 40-58, her s. 55.

telse af civile i 1500-tallets krigsartikler: Når den ene stat ophørte med at skåne en bestemt del af fjendens civilbefolkning, fulgte nabostaterne trop. Heri ligger måske en del af forklaringen på, at de danske regler i vidt omfang fulgte udviklingen i de tyske krigsartikler i 1500-tallet. Årsagen til denne udvikling var efter alt at dømme den øgede mellemstatslige konkurrence i den militære revolutions første faser. Dertil kom de religiøse modsætninger efter reformationerne i Nord- og Vesteuropa. Endelig havde ændringerne i det militære format fra ridderhære til fodfolkshære formentlig stor betydning. Dels blev den brede civilbefolkning som nævnt gjort til rekrutteringsgrundlag for infanteriet og dermed mere legitime mål. Dels kunne man ikke forvente de samme høje idealer af landsknægte og udskrevne bønderkarle som af middelalderens riddere. Tværtimod pressede landsknægtene på for at få så frie hænder som muligt til at plyndre og tage fanger.¹⁷ Kun gradvist blev disse forhold bragt under statens fulde kontrol,¹⁸ hvilket kan have influeret på reglerne om forskånelse af civile. I den tidlige fase kunne staten og landsknægtene måske mødes i et fælles ønske om at minimere hensynet til bestemte dele af civilbefolkningen i fjendeland.

ARTIKELBREVE FRA KALMARKKRIGEN

Inden de store artikelbreve for fodfolk og rytteri blev taget op til revision i forbindelse med Kalmarkrigen (1611-1613), blev der i Danmark udstedt en række mindre artikelbreve for afgrænsede og specialiserede enheder. At dømme efter disse artikelbreve skete der i denne periode ingen betydelige forandringer i den danske stats regulering af soldaternes forhold til civile.¹⁹ I april 1611 erklærede Danmark igen krig mod Sverige, og samme måned udstedte Christian 4. to store artikelbreve for landstyrkerne, det ene for fodfolket, det andet for rytteriet. Krigsartiklerne for rytteriet var delt i to. For det første en "rytterret", der skulle gælde alle ryttere under danske faner, for det andet en "ridderret" (eller artikler for ridderskabet), der særlig skulle gælde adelige ryttere.²⁰ Både rytterretten og ridderretten bestod i vidt omfang af en oversat afskrift af en krigsbog, forfattet på tysk af Joachim Arentsehe og udgivet i København tilbage i 1578. Gunner Lind har med rette påpeget, at Joachim Arentsehens krigsbog på mange måder var forældet og litterært konstrueret: "Der blev skuet tilbage mod en fiktiv guldalder. I ånd og sprogbrug befandt man sig mellem det idealiserende og den litterære utopi. Man-

¹⁷ Frank Tallett: *War and Society in Early-Modern Europe 1495-1715*, London: Routledge 1992, *passim*; M.D. Feld: "Middle-Class Society and the Rise of Military Professionalism. The Dutch Army 1589-1609", *Armed Forces and Society* 1, 1975, s. 419-442, her s. 238; Erben: "Entwicklung der deutschen Kriagsartikel".

¹⁸ Fritz Redlich: *De Praeda Militari. Looting and Booty 1500-1815*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte 39, 1956.

¹⁹ Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 1, nr. 147 og 562, samt 3, nr. 19, 31, 138, 143 og 157. Se også *ibid.*, 1, nr. 77.

²⁰ *Ibid.*, 3, nr. 344.

ge forskrifter ville det være svært eller umuligt at gøre til virkelighed, og andre rettede sig mod problemer, der ikke længere var relevante, eller ikke relevante i Danmark”.²¹ Denne karakteristik gælder navnlig ridderretten, men dækker også til dels rytterretten, og krigsbogens forældede præg var næppe mindre påfaldende i 1611, mere end tredive år efter bogens udgivelse.

Ved udformningen af rytterretten i artikelbrevet af 1611 tilføjede man dog en del artikler, som ikke var kopieret fra Arentsehes rytterret. Heriblandt bestemmelsen om beskyttelse af civile i fjendeland: ”42. Alle bedagede folk, tresindstyve eller halvfjerdsindstyve år gamle, evangeliske prædikanter, kvinder, piger og små børn, som ingen værge gør, skal efter gammel brug intet ondt vederfares”. Det kan ikke umiddelbart afgøres, om denne artikel var overtaget fra en anden kilde end Arentsehes krigsbog eller nyformuleret af lovgiveren. I al fald foreskriver den en bredere beskyttelse af civile end det sidste halve århundredes danske krigsartikler, idet alle kvinder og børn (også drengébørn og gifte kvinder) skal forskånes, og der var tilsyneladende tale om en bevidst tilføjelse. Spørgsmålet er så, om denne bredere beskyttelse, som dog ikke skulle komme katolske gejstlige til gode, skyldtes en generel nyorientering i den danske stats holdning til soldaters adfærd overfor civile, eller om rytteriet altid havde opereret efter strengere regler end fodfolket. Til fordel for det sidste taler umiddelbart, at rytterretten henviser til ”gammel brug”, og at der siden Syvårskrigen synes at have været strengere regler for kongens drabanter end for almindelige krigsfolk. På den anden side havde Christian 3.s krigsartikler, der bl.a. gjaldt (uadelige) ryttere, ikke forlangt nogen uvilkårlig forskåning af drengébørn. Drabantartiklerne omtalte slet ikke forskåning af drengébørn.²²

Ridderretten af 1611 var fra ende til anden afskrift af Joachims Arentsehes bog fra 1578. Her blev der ikke foretaget ændringer eller tilføjelser, som kan afsløre en bevidst stillingtagen til detaljer i reglerne om adelige rytteres behandling af civile.²³ Alligevel er artiklerne interessante for nærværende undersøgelse, fordi de demonstrerer, at man af den danske adel krævede højere etiske standarder end af de gemene soldater. Ridderretten foreskriver især en usædvanlig høvisk behandling af kvinder. Ridderne må ikke vanære, skænde eller med ord eller gerning forhåne fruer, jomfruer, enker eller barselskvinder, uanset om kvinderne er ”af adel eller ikke” (§3). Ridderne må heller ikke gøre sig til horkarle eller på lignende måde (dvs. gennem samtykket seksuelt samvær) krænke eller offentligt skænde fruer og jomfruer (§10). Det er ligeledes strafbart med magt at frarøve noget fra kirker, de armes huse eller hospitaler, enker, faderløse børn og frugt-

²¹ Gunner Lind: ”Kong Frederik og murermester Sørensen. Den ældste danske militærfaglige litteratur og dens publikum”, *Fund og Forskning* 34, 1995, s. 7-34, her s. 12.

²² Drabantartiklerne: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 1, nr. 147 og 562 samt 3, nr. 157.

²³ Om nogle få i denne sammenhæng irrelevante ændringer i forbindelse med udgivelsen af krigsbogen som dansk lov, se Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 3, s. 350.

sommelige kvinder, ”hvilke dog enhver ærlig mand for uret og overvold burde selv håndhæve og forsvare” (§7). Man bemærker, at der i disse bestemmelser ikke tales om at forskåne de nævnte personer på livet, hvilket måske blev taget for givet, men om forbud mod mindre alvorlige forbrydelser end drab, såsom seksuelle krænkelse, forhånelse og røveri. Endvidere bemærker man den tydelige understregning af pligten til at beskytte udsatte grupper overfor tredjepart. Endelig indeholder ridderretten en række regler, der i højere grad end andre krigsartikler ekspliciterer hensynet til bønder og borgere: Forbud mod at afbrænde korn, ”hvoraf den gemene mand skulle have gavn og gode”; forbud mod pålæg af ny skat og tyngte til skade for købmænd og indbyggere; samt forbud mod at tage brødet af munden på sine bønder og naboer (§8, 9 og 11). Straffen for ethvert brud på artiklerne er fortabelse af skjold og hjelm (dvs. adelstand), æren og livet – en lidet realistisk sanktion. Med sin udstrakte beskyttelse af ikke blot kvinder og gejstlige, men også (mandlige) bønder og købmænd, viser ridderretten tilbage til middelalderens høviske idealer, fredsregler og stænderideologi.

Det andet store artikelbrev givet af Christian 4. i anledning af krigsudbruddet var artikler for ”vort danske krigsfolk”, både udskrevne og hvervede fodfolk.²⁴ Artikelbrevet, der i alt indeholder 75 artikler, byggede videre på krigsartiklerne fra 1564, men tilføjede også en række nye paragraffer. Den obligatoriske artikel om forskånelse af civile lyder som følger: ”3. Kvinder, som reder til barsel eller ligger udi barselseng, jomfruer, piger, gammelt folk, prædikanter og andre gejstlige personer så også små børn, som ingen modstand gør, skulle de forskåne og dem ingen skændsel eller overvold bevise under livsstraf uden al nåde”. Bestemmelsen er ord til andet kopieret fra krigsartiklerne af 1564, bortset fra den vigtige tilføjelse midt i paragraffen: ”så også små børn, som ingen modstand gør”. Tilføjjelsen af, at forskånelse ikke gælder, når der gøres modstand, er utvivlsomt møntet på alle de opregnede persongrupper og havde altid været taget for givet. Det afgørende nye er tilføjjelsen af ”små børn”. Da pigebørn allerede var grundigt dækket af kategorierne ”jomfruer” og ”piger”, markerer tilføjjelsen af ”små børn” uden tvivl en bevidst inklusion af drengbørn. En generel opprioritering af de civiles forhold kan også aflæses af, at beskyttelsesparagraffen var rykket op på tredjepladsen, umiddelbart efter regler om gudsbespottelse og subordination.

Samlet set repræsenterer artikelbrevene fra Kalmarkrigen en udvidelse af beskyttelsen af civile i fjendeland. Christian 4.s ridderret var et rent kopiproduct og kan derfor ikke bruges som præcis indikator for detailregulering af danske ridders behandling af civile, men den viser, at den danske regering ønskede at fremme høvisk og ædel krigsførelse, i det mindste hos adelen. Inklusionen af drengbørn i krigsartikler for fodfolket er til gengæld evident, mens det er mere tvivlsomt, om der var noget nyt i, at rytterne skulle forskåne alle kvinder og børn. Dog lader

²⁴ Ibid., 3, nr. 341.

det til, at rytterrettens inklusion af drengbørn var et fremskridt sammenlignet med tilstanden i Christian 3.s artikelbrev, hvor ryttere kun skulle skåne drenge under 14 år, når de blev påtruffet i "fredeland". På dette punkt fulgte krigsartiklerne fra Kalmarkrigen efter alt at dømme bevidst udviklingen i Tyskland, hvor fyrstelige krigsartikler allerede i 1550'erne havde udvidet beskyttelsen af civile til også at gælde drengbørn, hvilket var blevet knæsat på rigsplan i kejser Maximilian 2.s rigsrytterbestalling og artikler for de tyske knægte af 1570.²⁵ Disse to imperiale artikelbreve havde også som noget nyt inkluderet alle kvinder (*Weibesbilder*), hvilket man utvivlsomt var vidende om i Danmark. Når Christian 4.s artikelbrev for fodfolket ikke forbød overgreb mod voksne, gifte kvinder, var det det sandsynligvis ud fra et bevidst valg om ikke at følge udviklingen i de tyske krigsartikler på dette punkt. Krigsartiklerne for fodfolket tillod for øvrigt plyndring og brandskatning efter de samme regler som de ældre krigsartikler, og det fremgår udtrykkeligt, at soldaterne må tage civile fanger (§7-8, 26, 28 og 58-59; jf. §50). Højere rangerende fanger skal overgives til feltherren, mens soldaterne selv må "handle" med (dvs. tilbagesælge) de borgere og bønder, de tager til fange i fjendeland. Dog skal sådanne fanger registreres hos øversten, og må kun løslades med hans tilladelse (§58). Tilladelsen til at tage fanger viser, at der var grænser for, hvor langt man var villig til at gå i beskyttelsen af civilbefolkningen. Om forskånelse af voksne mænd var der slet ikke tale.

Men en udvikling synes at være sat i gang. I 1615 fik den nyoprettede landsmilits et artikelbrev, der var en forkortet udgave af fodfolksartiklerne fra Kalmarkrigen.²⁶ Bestemmelsen om civile er det første stykke næsten identisk med forlægget, men tilføjer så efter opregningen af barselskvinder, piger, gammelt folk og prædikanter: "under livsstraf skal de heller ikke nogen anden forurette eller overfalde" (§4). Forskånelser af civile er således altomfattende. Det er uklart, om artikelbrevet kun skulle gælde, så længe landmilitsen opholdt sig på dansk grund. I så fald gjaldt det totale forbud mod at krænke civile kun den danske konges undersætter og var dermed ingen reel nyskabelse. Hvis dette var tilfældet, kan man dog som minimum observere en vilje til at omformulere den klassiske beskyttelsesparagraf, som så længe havde været udformet restriktivt og ekskluderende, så den med et pennestrøg kom til at inkludere alle civile personer.

CHRISTIAN 4.S KRIGSARTIKLER 1625

Krigsartiklerne fra Kalmarkrigen markerede et begyndende holdningsskifte hos den danske regering i spørgsmålet om danske soldaters behandling af civile i fjendeland, men en langt mere gennemgribende forandring blev gennemført med Christian 4.s krigsartikler af 1625. Artikelbrevet, der blev udstedt som led i forberedelserne til Christian 4.s intervention i Trediveårskrigen (Kejserkrigen

²⁵ Hermsdorff: *Corpus juris militaris*, s. 8-34; Fritsch: *Corpus iuris militaris*, s. 6-46.

²⁶ Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 3, nr. 418.

1625-1629), gjaldt både ryttere og fodfolk, hvervede såvel som udskrevne.²⁷ Lovgiveren byggede videre på 1611-artiklerne, men reviderede dem grundigt, tilføjede en lang række helt nye paragraffer, og strukturerede stoffet mere systematisk. Artikelbrevet fremstår samlet som en omfattende og nyskabende militær straffelov. De i alt 140 artikler er delt op i 12 kapitler, hvoraf kapitel 6, under overskriften "Om andre misgerninger" (§39-42), fortrinsvis omhandler soldaternes forhold til civile. Derudover reguleres militære-civile relationer i endnu en lang række af artikelbrevets øvrige bestemmelser.

Kapitlet "Om andre misgerninger" indledes med en artikel, der kort og godt forbyder voldtægt: "Hvo, der voldtager og krænker nogen kvindespersion endog udi fjendeland, har forbrudt sin hals" (§39). Hvor de foregående artikelbreve for fodfolket kun havde forbudt voldtægt af gravide, jomfruer og gamle koner, udvides forbuddet nu til at gælde enhver "kvindespersion". Derefter følger en på flere afgørende punkter revideret udgave af den klassiske beskyttelsesparagraf: "40. Hvo, der overvælder, overfalder, slår, sårer, støder, truer prædikanter eller andre gejstlige, kvindespersioner, gammelt folk eller også små børn, som ingen modstand gør, om de end fjender er, forvises tjenesten uden gevær eller også straffes på sin hals uden al nåde efter sagens lejlighed". Igen er beskyttelsen af kvinder altomfattende, idet alle voksne "kvindespersioner" skal skånes. Når forlæggets "jomfruer" og "piger" er fjernet, skyldes det ikke, at lovgiveren ikke vil yde disse grupper beskyttelse, men at ugifte kvinder (voksne jomfruer) er dækket af betegnelsen "kvindespersioner" og alle pibebørn af kategorien "små børn". Artiklen fremstår gennemtænkt og -redigeret, og reglen er simpel: Alle gejstlige, kvinder, børn og gamle skal skånes. Man fastholder således også beskyttelsen af drengebørn, som var blevet indført med 1611-artiklerne.

Herefter følger en artikel, der forbyder ødelæggelse og plyndring af kirker, hospitaler, skoler og klostre, "endog i fjendens land", og foreskriver benådning ("kvarter på livet") af fjender, der søger tilflugt i kirker (§41). Derpå kommer så den artikel, som mest fundamentalt ændrer reglerne om soldaters behandling af civile: "42. For det sidste, hvo udi åbenbare skændelig gerning, trolddom, mord, hor, skam, voldtægt, tyveri, brænden, røven, plyndren udi vores egne lande eller også andet sligt lader sig befinde, straffes på livet eller ære og liv efter ordentlig krigsret og brug." Artiklen ekspliciterer ikke, hvem de potentielle ofre for de opregnede misgerninger er. Præciseringen "udi vore egne lande" lægger sig snævert til "plyndren" og indikerer således ikke, at resten af artiklen udelukkende omhandler soldaternes overgreb på civile i kongens egne lande, snarere tværtimod. Efter bestemmelsens placering i artikelbrevets systematik kan der ikke herske tvivl om, at den blandt andet omhandler civile i fjendeland. Artikel 42 siger ikke noget om, at soldaterne skal straffes forskelligt alt efter ofrets køn og alder, eller

²⁷ Ibid., nr. 161.

at ofret ikke kan være en voksen mand. Som noget nyt og næsten revolutionerende er det altså gjort ubetinget strafbart at begå visse grove overgreb mod mandlige civile i fjendeland.

Artikel 42 skrider ind overfor en række grove overgreb, men forbyder ikke mindre alvorlige forbrydelser mod civile. I dette lys skal den allerede omtalte beskyttelse af gejstlige, kvinder, børn og gamle i artikel 40 gentolkes. Ved nærmere eftersyn indeholder den endnu en væsentlig ændring i forhold til de tidligere krigsartikler. Hvor den klassiske beskyttelsesparagraf i tidligere krigsartikler handler om forskånelse for drab, voldtægt og evt. grov vold, taler den i Christian 4.s artikelbrev om soldater, der "overvælder, overfalder, slår, sårer, støder, truer". Altså en række mindre alvorlige forurettelser. Den logiske sammenhæng mellem artiklerne i kapitlet "Om andre misgerninger" fremstår nu klart: Artikel 42 forbyder soldaterne at begå grove krigsforbrydelser mod alle civile, også voksne mænd, og artikel 39 forbyder voldtægt af kvinder, mens artikel 40 retter sig mod mindre alvorlige krænkelse af gejstlige, kvinder, børn og gamle.

Forbilledet for denne omdannelse af reglerne om civile var Hollands krigsret og artikelbrev af 1590, som i artikel 3 foreskriver dødsstraf for alle modvillige drab, frueskændsel, ægteskabsbrud, brandstiftelse, tyveri, stratenrøveri, offentlig vold, overvold (*Uberdrang*), falskhed og andre lignende onde gerninger og åbenbare misgerninger eller unaturligt misbrug; og artikel 4 bestemmer, at ingen af soldaterne skal gøre nogen enker, gifte eller ugifte kvindespersoner, barselskvinder, svangre kvinder, eller unge børn overlast, slå dem, støde dem, true dem eller antaste dem uærligt, under den straf at blive afskediget uden penge og pas, eller også blive straffet på kroppen (*Leibe*), efter sagens lejlighed.²⁸ Systemet er helt det samme som i Christian 4.s artikler. Artikel 3 sikrer alle civile mod en række alvorlige forbrydelser, artikel 4 beskytter derudover kvinder og børn mod mindre krænkelse.²⁹ De opregnede forbrydelser og straffe er omtrent de samme, kun i detaljen afviger Christian 4.s artikler fra det nederlandske forlæg. Dette system supplerer Christian 4.s artikler så med en hel paragraf om voldtægt (§39), hentet i Gustav Adolfs svenske krigsartikler af 1621.³⁰

Der kan ikke herske tvivl om, at 1625-artikelbrevet ikke blot importerede selve paragrafferne om civile, men også en del af ideologien bag. Herom vidner den gennemtænkte og logisk konsekvente bearbejdelse af de udenlandske forlæg,

²⁸ Frauenholz: *Heerwesen Dreissigjährigen Krieges*, Beilage, nr. XXII.

²⁹ At man i Nederlandene tog for givet, at disse paragraffer både omhandlede forbrydelser mod egne soldater, egne civile og civile i fjendeland, fremgår af Petrus Pappus' kommentarer til Hollands krigsartikler af 1590, udgivet i 1614. Hermsdorff: *Corpus juris militaris*, s. 534-606.

³⁰ Frauenholz: *Heerwesen Dreissigjährigen Krieges*, Beilage, nr. XXIII (§88). Kapitlet "Om andre misgerninger" i Christian 4.'s artikelbrev importerede også bestemmelsen om forvisning af gemene horer (§43) fra Gustav Adolfs artikelbrev (§89), hvor det umiddelbart fulgte voldtægtsforbuddet.

men også selve nyorienteringen mod især et nederlandsk forbillede. Den hollandske krigsret af 1590 udsprang af de langvarige nederlandske krige for uafhængighed af det spansk-habsburgske imperium og de dermed sammenhængende reformer af den nederlandske republik militær. Den såkaldte oraniske hærreform, hvis personificerede drivkraft var statholderen Mourits af Oranien (1567-1625), er især kendt for sine militærtaktiske nyskabelser, men reformen indebar også en ændring af militærets forhold til civilsamfundet. De store fodfolkshære blev både gennem hård disciplin og bedre ansættelsesvilkår tilskyndet til at optræde mere kontrolleret og skånsomt overfor civilbefolkningen end landsknægtene i det øvrige Europa. Denne politik, som afspejles i Hollands krigsret af 1590, grundede både i filosofiske strømninger (humanisme, republikanisme og neo-stoicisme) og militære målsætninger.³¹ Måske var det især det sidstnævnte – skabelsen af et generelt mere velordnet, kontrolleret, effektivt og legitimt militær – der virkede inspirerende i Danmark. Takket være et bevaret koncept til Christian 4.s artikelbrev er det muligt at komme med et bud på ophavsmanden til denne import af idéer fra den hollandske krigsret. Konceptet viser, at Christian 4.s kansler Christen Friis til Kragerup spillede en hovedrolle i tilblivelsen af artikelbrevet, i hvert fald den endelige redigering heraf. Konceptet har mange steder rettelser med hans hånd, ligesom kansleren også tilføjede helt nye paragraffer og foretog den endelige nummerering af artiklerne. En del af tilføjelserne øger beskyttelsen af civile.³² Christen Friis havde på sin europæiske dannelsesrejse en tid fulgt Mourits af Oraniens lejr og været volontør i nederlændernes krig mod Spanien, fra foråret til vinteren 1606.³³ Det virker sandsynligt, at Christen Friis var manden bag optagelsen af den hollandske krigsrets bestemmelser om civile i Christian 4.s artikelbrev af 1625.

Den udstrakte beskyttelse af civile foreskrevet i kapitlet ”Om andre misgerninger” var ikke ensbetydende med total beskyttelse. Det fremgår af en lang række øvrige bestemmelser i Christian 4.s artikelbrev, at soldaterne endnu kunne plyndre, brandskatte, ødelægge og tage fanger i fjendeland. Som i tidligere artikelbreve var sammenhængen mellem disse bestemmelser og reglerne om forskånelse af civile, at reglerne om forskånelse kun gjaldt, når de civile ikke gjorde modstand mod soldaternes legitime operationer. Imidlertid blev også regelsættet om plyndring, ødelæggelser mv. gennemreformeret på en måde, som sikrede civile en større beskyttelse end tidligere. Anstødet hertil var ikke et humanistisk

³¹ Feld: ”Military Professionalism”; Gerhard Oestreich: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*, Berlin: Duncker & Humblot 1969, s. 20-21. De militære målsætninger må vel at mærke anses for en integreret del af ideologien bag den oraniske hærreform.

³² Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 4, s. 288; Ole Degn: *Christian 4.s kansler. Christen Friis til Kragerup (1581-1639) som menneske og politiker*, Viborg: Landsarkivet for Nørrejylland 1987, s. 59-60. Om tilføjelser til fordel for civile se nedenfor.

³³ Degn: *Christian 4.s kansler*, s. 13-14.

credo, men et rent militært rationale, og inspirationen kom ikke fra Nederlandene, men fra det såkaldte kontributionssystem, som blev udviklet af feltherrerne i Tyskland i Tredivåarskrigens første fase som reaktion mod tidligere tiders ukontrollerede plyndringer og ødelæggelser, der havde eroderet hærenes eget forsyningsgrundlag. Da formålet med kontributionssystemet var at bevare det besatte områdes produktivitet, måtte feltherren disciplinere soldaterne til at afholde sig fra overflødige voldshandlinger mod den bidragende civilbefolkning.³⁴

Kontributionssystemets principper blev indskrevet i Christian 4.s artikelbrev af 1625, som dermed fremstår som en helt tidssvarende krigslov. Når soldaterne er indkvarteret hos private, skal de fødevarer, de modtager af værten, afkortes i deres sold. Underholdets størrelse fastsættes nøje, og soldaterne må "intet med gevalt eller tvungne foræringer tage fra bonden og andre venner og fjender, som er under kontribution, eller med hvilke derom forhandles". Af det førømtalte koncept kan man se, at kansleren her har sørget for en tilføjelse om, at fødevarerne skal "tages med bondens egen vægt og mål"; den soldat, der bruger falsk mål eller vægt, skal straffes som tyv (§56). Hvis soldaterne ikke indkvarteres, skal de naturligvis have fuldt sold, "og da skal de udi venners lande betale med rede penge [...] udi fjenders land, som uden kontribution er, må de hente deres nødtørft, når det dem er tilladt". (§57). Til en bestemmelse om patruljerende soldater i fjendeland tilføjer kansleren, at de skal forskåne "de bidragende såvel som vores egne for al gevalt", og at de ikke må afskatte dem "det ringeste" (§104). Soldaterne må altså fouragere hos bønder i fjendeland, der ikke er underlagt kontribution, hvis de har fået tilladelse af hærledelsen. Civile under kontribution skal behandles omtrent som danske civile.

Intentionen om at underbygge kontributionssystemet gennem detaljeret regulering træder tydeligt frem. I kapitel 10 "Kvarter, marcheren og plyndren" forbydes den indkvarterede soldat at slå eller støde sin vært, værtinde eller deres piger og drenge. Første gang det sker, skal soldaten miste en måneds sold og sættes i jern i tre dage. Anden gang forbryder han alle sine ejendele og forvises uden våben og pas. Men hvis der flyder blod, skal soldaten altid straffes med håndsafhugning (§114). Hvis en soldat "nogen af vores undersætter eller de af vores fjender, som under kontribution sidder eller med hvilke om kontribution forhandles, med ord eller gerninger overfalder", skal han straffes med døden ved hængning. Og det tilføjes: "Skal også højligt være forbudt udi nogen vores fjendes land skænden eller vold at øve videre end af os [kongen] eller feltøversten tillades". Hvilken form den omtalte "skænden eller vold" kan antage, og om den ophæver de øvrige regler om beskyttelse af civile, fremgår ikke; men ordre hertil skal i hvert fald udgå fra allerhøjeste sted (§115).

³⁴ Tallett: *War and Society*, s. 55-56; Jf. Redlich: *De Praeda Militari*, s. 44-48.

En række herpå følgende artikler tilsigter at bringe enhver form for plyndring under hærledelsens fulde kontrol (§116-121). Et forbud mod at plyndre eller øve vold mod nogen, der er taget til nåde, har kansleren rettet, så straffen skærpes fra forvisning til dødsstraf (§121). Ligeledes må ødelæggelser i fjendeland kun ske efter hærledelsens ordre. Ikke for de civiles skyld, men af hensyn til den danske hær: "Ingen skal udi fjendens land fordærve noget hus, som krigen tjenlig er", og ingen må sætte ild til noget uden befaling, "særdeles hvor vejen tiere kan falde frem" (§122-123). Man var helt bevidst om, at den brændte jords taktik kunne give bagslag.

Kontributionssystemet pålægger således soldaterne mange begrænsninger, men fratager dem ikke enhver mulighed for at berige sig gennem plyndring. Af kapitel 11 "Om bytte" fremgår, at hærledelsen kan give tilladelse til plyndring efter sejr i feltslag eller stormangreb (§128), og kapitlet indeholder nærmere regler om fordeling af bytte. Disse regler bygger på tilsvarende regler i tidligere krigsartikler, men er mere detaljerede og betoner hærledelsens ret til at organisere byttedelingen. Endnu må soldaterne beholde og sælge tilfangetagne borgere og bønder, men kansleren korrigerer straffen for at dræbe benådede fanger fra forvisning til dødsstraf (§124).

Tidligere krigsartikler havde principielt foreskrevet forskånelse af alle civile, "som bliver til nåde antagne og har hyldet" (1564 §9), og de ældre regler om brandskatning vidner om en praksis, der ikke var helt ulig Trediveårskrigens kontributionssystem. Imidlertid sikrer 1625-artiklernes regler om kontribution en beskyttelse, der er langt mere systematisk og gennemreguleret. Civile, der er underlagt kontribution, skal behandles omtrent som kongens danske undersåtter. Civile, der ikke er underlagt kontribution, kan endnu (hvis hærledelsen giver ordre eller tilladelse dertil) blive ofre for plyndring, fouragering, tilfangetagelse og materielle ødelæggelser, men nyder til gengæld en mere omfattende beskyttelse på liv og legeme end tidligere i kraft af kapitlet "Om andre misgerninger".

Et forhold i Christian 4.s artikelbrev af 1625, der afslutningsvis skal omtales, er straffebestemmelserne. Blandt nyskabelserne er, at 1625-artiklerne i højere grad end tidligere artikelbreve tilsigter at graduere afstraffelse af soldater efter forbrydelsernes grovhed. Inspirationen hertil kom atter fra den oraniske hærreform, hvor formildelse og graduering af straffene for visse forbrydelser var led i en generel forbedring af soldaternes vilkår, som skulle fremme deres loyalitet overfor De Forenede Provinser.³⁵ I de ovenfor omtalte bestemmelser fra 1625-artiklerne ses en strafgraduering eksempelvis i paragraffen om soldaten, der slår eller støder sin vært (§114). Denne bestemmelse var karakteristisk nok hentet i Hollands krigsret af 1590 (§18). Lovgiverens hensigt med at graduere straffene for visse forbrydelser mod civile var på ingen måde at slække på beskyttelsen af

³⁵ Jf. Erben: "Entwicklung der deutschen Kriegsartikel", s. 513-514.

disse. Graduering af straffe "efter sagens lejlighed" og formildelse i forhold til tidligere artikelbreve var led i en generel bestræbelse for at gøre forholdene for soldaterne mere humane og forekommer tillige i mange af de artikler, der ikke har noget med civile at gøre. Af kansler Christen Friis' omtalte rettelser i konceptet til artikelbrevet ser man, at ønsket om at lempe soldaternes forhold i mange tilfælde blev modvejet af behovet for at straffe dem hårdt for forbrydelser mod civile. Endelig bemærkes det, at graduerede og forholdsvis milde straffe for forbrydelser mod civile altid gælder mindre forseelser. Når den ubetingede dødsstraf "uden al nåde", som tidligere havde været eneste mulige straf for brud på den klassiske beskyttelsesparagraf, i 1625-artikelbrevet (§40) blev suppleret med muligheden for at idømme forvisningsstraf, hang det således sammen med, at beskyttelsesparagraffen var blevet transformeret til en beskyttelse mod mindre overgreb.

At beskyttelse af civile var en politik, der blev gennemført konsekvent i krigslovene ved Christian 4.s indtræden i Trediveårskrigen, ses af de samtidigt med krigsartiklerne udstedte "Holm- og arsenalartikler", der skulle gælde for flådemandskabet og artilleristerne på Bremerholm. Ifølge den første artikel skal søfolkene og artilleristerne "på landgang og tog være fjendens præster, andre gejstlige og barselskvinder ubevarede og dem lade forblive ubedrøvede [uplagede], ej heller beskadige nogen anden kvindfolk, børn eller gamle, som ingen værn gør, alt under høj- og livsstraf og eftersom videre om det og dets lige udi krigs- og skibsartiklerne formeldes".³⁶ Selv skibsartiklerne, der aldrig tidligere havde reguleret flådemandskabets forhold til civile, blev i det nye, store artikelbrev af 1625 forsynet med nogle få regler herom.³⁷ Igen var kansler Christen Friis påviseligt bagmand for Holm- og arsenalartiklerne, og det samme var sandsynligvis tilfældet med skibsartiklerne.³⁸

CHRISTIAN 5.S KRIGSARTIKLER 1683

Christian 5.s "Krigsartikelbrev" af 1683, den militære tvilling³⁹ til den enevældige Danske lov fra samme år, blev slutstenen i udviklingen af militær strafferet i det tidligt moderne Danmark. En del af artikelbrevets paragraffer blev afskaffet i begyndelsen af 1. Slesvigske Krig (1848-1850), men resten var i kraft, indtil artikelbrevet som helhed blev ophævet ved lov i 1881.⁴⁰ Christian 5.s krigslov består af 192 artikler, hvortil kommer den såkaldte krigsretsinstruktion med 52

³⁶ Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, 4, nr. 159 (I. §1).

³⁷ *Ibid.*, 4, nr. 160 (III §47 og 48). De ældre danske skibsartikler, der alle er undersøgt for bestemmelser om civile, er trykt i Krag og Stephanius: *Christian den Tredie*, s. 254-259, 308-316 og 550-556; og Secher: *Forordninger, Recesser og kongelige Breve*, passim.

³⁸ *Ibid.*, 4, s. 230 og 257.

³⁹ Lind: "Kong Frederik", s. 30.

⁴⁰ Niels Finn Olsen: *Chr. Vs krigsartikelbrev af 9. marts 1683. En undersøgelse af den danske enevældes landmilitære straffelovgivning og proces samt en redegørelse for den forudgående og senere lovgivning*, upubl. licentiatafhandling, 1982, s. 323-334.

artikler om det militære retsvæsen.⁴¹ Artikelbrevet består dels af reviderede paragraffer fra tidligere danske og udenlandske artikelbreve, ikke mindst Christian 4.s fra 1625, og dels en række helt nye bestemmelser. Reglerne om soldaternes behandling af civile tilsigter endnu større beskyttelse end Christian 4.s artikelbrev fra 1625. Selve systemet er omtrent det samme som i 1625-artiklerne: Dels forbydes en række "misgerninger" mod blandt andet civile, dels skal civile i fjendeland forskånes i kraft af en opdateret version af den klassiske beskyttelsesparagraf.

Kapitel 4 "Om misgerninger og nogle andre mishandlinger" (§21-40) forbyder indledningsvis en række grove forbrydelser: "Forgribelse imod kongens majestæt, forsætligt manddrab, mord, unaturlig omgængelse, blodskam, voldtægt, dobbelt ægteskab [...] dobbelt ægteskabsbrud, voldførsel, menneskeran, mordbrand, stratenrøveri, stimandsværk, kirkerøveri, falsk [...] og andre slige udædige handlinger og åbenbare misgerninger". Altså samme princip som artikel 42 i 1625-artiklernes kapitel "Om andre misgerninger", blot mere detaljeret og efterfulgt af en række paragraffer, der nærmere behandler nødværgedrab, lejermord, knivstikkeri og tyveri, men også mindre alvorlige forbrydelser. Soldaterne skal afholde sig fra at bruge skældsord mod nogen, hvad enten ofret "er soldat eller ej" (§26), og de må ikke med kasten, stokkeslag eller prygl overfalde eller beskæmme nogen, "være sig: soldat, borger eller bonde, disses hustru, børn og tyende, på hvad måde det også ske kunne, i felten, garnisonen eller på deres egne værelser" (§30).

Kapitlet om misgerninger udvider i sammenligning med det tilsvarende kapitel i Christian 4.s artikelbrev genstandsfeltet til at inkludere en række mindre forbrydelser ("nogle andre mishandlinger"), og da forbrydelser mod civile tydeligvis er omfattet heraf, burde særskilt beskyttelse af civile i fjendeland være overflødig. Imidlertid har lovgiveren ikke villet kassere den gamle beskyttelsesparagraf, som gengives i kapitlet om "Om kvarter, lejr og garnison": "116. Barselskvinder, frugtsommelige koner, gamle folk, præster, kirkebetjente, børn og andre, som ingen modstand kan gøre, må krigsfolkene ej fornærme, og skal de aldeles skåne kirker, hospitaler og skoler, under hård straf på kroppen". I begyndelsen griber paragraffen med sin opregning af udvalgte grupper tilbage til ældre tiders restriktive beskyttelsesparagraffer, for så med ordene "og andre" at inkludere en bredere gruppe. Mærkeligt nok ændres forlæggelsen "som ingen modstand gør" til "som ingen modstand *kan* gøre", hvilket bryder med meningen i de tidligere artikelbreve, hvor det afgørende ikke var potentiel men faktisk modstand. Det bliver dermed uklart, hvem de andre, "som ingen modstand kan gøre", er. Er det f.eks. ubevæbnede voksne mænd? Det er ligeledes uklart, om lovgiveren omvendt mener, at f.eks. gamle mænd, præster eller store drenge (eller for den sags skyld de nævnte kvinder) ikke under nogen omstændigheder kan gøre modstand. Trods

⁴¹ Artikelbrevet var affattet på tysk. Her citeres fra den officielle danske oversættelse fra 1808 i Jacob Henric Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve som fra Aar 1670 af ere udkomne*, 14, København 1808, 14, s. 767-820.

disse uklarheder synes hensigten med paragraffen at være at skåne en bred gruppe af civile – måske alle, der ikke *gør* modstand – for enhver forurettelse.⁴²

Ånden i 1625-artiklernes bestemmelser om civile er således videreført i Christian 5.s artikelbrevs bestemmelser om "misgerninger og nogle andre mishandlinger" og i den klassiske beskyttelsesparagraf. Dertil kommer, at den i forvejen begrænsede plyndringsret indskrænkes yderligere: "Ingen officer eller gemen må, under straf på kroppen eller livet, plyndre noget menneske, enten denne er kongens undersåt eller ikke; ej heller, enten på landet, i landsbyerne eller i købstæderne, fratage folk noget med magt" (§114). Officererne har pligt til at gøre alt, hvad der står i deres magt, for at forhindre soldaterne i at plyndre. Ser de gennem fingre med det, skal de selv straffes som røvere (§115). Disse bestemmelser knyttes ved deres placering i artikelbrevet tæt sammen med den klassiske beskyttelsesparagraf (§116).⁴³ Endnu må soldaterne dog, med hærledelsens tilladelse, plyndre i stormede stæder, fæstninger og lejre. Alle krigsfanger skal tilhøre kongen,⁴⁴ og soldaternes ret til at beholde tilfangetagne borgere og bønder, som omtales i tidligere krigsartikler, er afskaffet.⁴⁵ Men soldaterne må endnu tage andre former for bytte (§129-134; jf. §105). Endelig kan hærledelsen fortsat give ordre til brandskatning (§120 og 129) og "for vigtige årsagers skyld" beordre materielle ødelæggelser af civilbefolkningens produktionsmidler (§117-118).

Med sine tiltag til at forbedre civilbefolkningens vilkår indskrev Christian 5.s artikelbrev sig i en bredere europæisk udvikling i anden halvdel af 1600-tallet. Blandt årsagerne til den generelt mere humane optræden overfor civilbefolkningen var øget statslig kontrol med militæret, bl.a. gennem oprettelsen af stående hæere på bekostning af de tidligere så dominerende private "militære entreprenører", krigstræthed efter ikke mindst Tredivårskrigen samt dekonfessionalisering af konflikterne i det europæiske statssystem.⁴⁶ Udviklingen kan følges i tyske artikelbreve, som udvidede beskyttelsen af civile ved at reformulere de klassiske beskyttelsesparagraffer, efterligne systemet fra Hollands krigsret af 1590 (suppleret af civil kejserlig strafferet) og begrænse soldaternes plyndringsret – omtrent som i de danske krigsartikler.⁴⁷ Fyrstelige krigsartikler fra Braunschweig-Lüneburg var fra 1636 toneangivende for udviklingen i Tyskland, som kulminerede med de kejserlige krigsartikler for rigshæren af 1672. Christi-

⁴² "Fornærme" ("fornærmer", "den fornærmede") bruges andre steder i krigsartikelbrevet bredt i betydningen at forurette, både i forbindelse med grove fysiske angreb og mindre alvorlige krænkelser, f.eks. skældsord (jf. "angriber eller fornærmer ... med ord eller gerning"): §26, 28, 149 og krigsretsinstruktion §30.

⁴³ Se også §109-111.

⁴⁴ Dog må anførere (vist kun officerer) for partier selv beholde tagne fanger (§130).

⁴⁵ Dette forhindrer dog ikke, at civile kan tages til fange og overgives til kongen/hærledelsen.

⁴⁶ Parker: "Early Modern Europe", s. 53-55; Tallett: *War and Society*, s. 125-126; Jf. Redlich: *De Praeda Militari*, s. 58-71.

⁴⁷ Hermsdorff: *Corpus juris militaris*; Fritsch: *Corpus iuris militaris*.

an 4.s krigsartikler fra 1625 kan have spillet en større rolle for udviklingen af nordvesteuropæiske krigsartikler end almindeligt anerkendt, i hvert fald var de fuldt på højde med og på mange punkter forud for samtidens militære strafferet i Tyskland.⁴⁸ Til gengæld optog Christian 5.s artikelbrev af 1683 så en række bestemmelser fra de senere kejserlige krigsartikler, heriblandt nogle af de ovenfor omtalte bestemmelser om civile.⁴⁹ Men først og fremmest repræsenterer 1683-artikelbrevets regler om civile en selvstændig bearbejdning og videreudvikling af Christian 4.s krigsartikler fra 1625.

KONKLUSION

Denne artikel præsenterer en undersøgelse af reglerne om soldaters behandling af civile i dansk militær strafferet i 1500- og 1600-tallet. Det er blevet påvist, at de ældste danske krigsartikler fra 1500-tallet bevidst begrænsede beskyttelsen af civile i forhold til idealerne i middelalderen, hvor alle ikke-krigere principielt skulle skånes for overgreb. Christian 3.s ”ordning og skik” forbød grove krigsforbrydelser mod alle gejstlige, kvinder, piger, og i nogle tilfælde gamle mænd og drenge, men ikke voksne mænd i alderen mellem barn og gammel. Frederik 2.s krigsartikler fra Syvårskrigen begrænsede beskyttelsen af kvinder til kun at gælde gamle, gravide og jomfruer, og fjernede kravet om forskånelse af drengebørn. I artikelbrevene fra Christian 4.s to første krige gik udviklingen trinvist i den modsatte retning. I krigsartiklerne fra Kalmarkrigen blev fodfolket og uadelige ryttere pålagt at forskåne drengbørn, og de adelige krigsfolk stillede man tilsyneladende endnu højere krav til, der pegede tilbage til middelalderens ridderidealer. En mere fundamental forandring i reglerne om danske soldaters behandling af civile blev gennemført i Christian 4.s krigsartikler fra Kejserkrigen. Her skulle alle civile i fjendeland, således også voksne mænd, beskyttes mod en række grove overgreb i kraft af en paragraf om ”misgerninger”, der omfattede alle soldatens potentielle ofre. Den traditionelle beskyttelsesparagraf, der i tidligere artikelbreve havde foreskrevet dødsstraf for drab, voldtægt og grov vold mod udvalgte grupper, blev her transformeret til en bestemmelse, der skulle sikre mod mindre krænkelser, og kredsen af sådanne særligt beskyttede personer blev udvidet til at inkludere alle ”kvindesperoner”. Samtidig blev soldaternes muligheder for at plyndre, tage fanger og fouragere i fjendeland begrænset og reguleret af kontributionssystemets detaljerede bestemmelser. Udviklingen kulminerede i Christian 5.s krigsartikelbrev af 1683, som udvidede forbuddet mod at begå ”mis-

⁴⁸ Jf. Erben: ”Entwicklung der deutschen Kriegsartikel”, s. 516-518.

⁴⁹ Ifølge Olsen: *Chr. V.s krigsartikelbrev* optog Christian 5.s artikelbrev en lang række artikler fra et kejserligt artikelbrev fra 1682. Imidlertid er det mere sandsynligt, at Christian 5.s artikelbrev her baserede sig på det omtalte kejserlige artikelbrev fra 1672. 1682-artikelbrevet, som næppe i tide har været tilgængeligt for kommissionen bag de danske 1683-artikler, var stort set afskrift af 1672-artiklerne. Hertil føjede 1682-artiklerne kun 4-5 nye artikler. Ingen af disse er optaget i de danske 1683-artikler.

gerninger" mod bl.a. civile til at omfatte en række mindre forbrydelser ("andre mishandlinger") og yderligere begrænsede soldaternes ret til at plyndre og tage fanger. En revideret version af den traditionelle beskyttelsesparagraf var uklart formuleret, men tilsigtede beskyttelse mod enhver forurettelse af en efter alt at dømme ret bred kreds af civile.

De danske artikelbreve fra 1500- og 1600-tallet repræsenterer ingen selvgroet retsdannelse. Hele konceptet var inspireret af udenlandsk militær strafferet, i første omgang tyske krigsartikler, og mange af de enkelte regler i de danske krigsartikler blev oversat og optaget fra udenlandske kilder. Således også regler om soldaters behandling af civile. Imidlertid viser komparative undersøgelser, at de danske militære lovgivere ikke kopierede forlæggene bevidstløst. De selekterede og reviderede efter behov, således at reglerne om civile kom til at afspejle bevidste intentioner. I 1500-tallet fulgte de danske regler i store træk de tidlige kejserlige krigsartikler i deres afvikling af middelalderens omfattende forskånelse af civile. I 1611 fulgte man tendensen til humanisering af reglerne, men valgte endnu at se bort fra visse forbedringer for civilbefolkningen i de ellers så indflydelsesrige kejserlige krigsartikler fra 1570. Derpå skiftede den danske regering spor og fulgte i 1625 de mere progressive krigsartikler fra Nederlandene og kom derved "forud" for udviklingen i Tyskland. Da den tyske militærlovgivning herefter fulgte med i udviklingen af mere humane regler om behandling af civile, endte det danske krigsartikelbrev af 1683 med at kunne udnytte nogle af reglerne i de kejserlige artikler af 1672 (/1682). Lighederne i de danske, tyske, nederlandske og svenske love om soldaters behandling af civile skyldtes naturligvis, at staterne generelt efterlignede hinandens artikelbreve, men den bagvedliggende årsag var, at de alle indgik i det samme system af indbyrdes krigende stater, hvor behandlingen af fjendens civilbefolkning var reguleret af et reciprocitetsprincip.

Som årsager til udviklingen i 1500- og 1600-tallets regler om behandling af civile har denne artikel peget på et sammenhængende kompleks af faktorer, der især har at gøre med militærudvikling, konkrete krigserfaringer, statsdannelse og transformation af sociale strukturer. Alle disse faktorer er i sig selv velkendte i historieskrivningen om Europa i den tidligt moderne periode. Begrænsningen af civiles rettigheder i overgangen fra middelalder til tidligt moderne tid er i denne artikel blevet forklaret med styrkelsen af et militært rationale, der var affødt af den militære revolution og dannelsen af stærkere stater, men også overgangen til et militært format baseret på delvist uregerlige lejetropper. "Rehumaniseringen" i 1600-tallet er blevet forklaret med, at staten på grund af konkrete krigserfaringer ønskede en mere effektiv udnyttelse af ressourcerne i fjendeland (kontributionssystemet) og et generelt mere disciplineret militær, hvilket blev realiserbart i takt med den fortsatte statslige centralisering og oprettelsen af permanente hæere. Dertil kom formentlig også en mere idealistisk motiveret, humanistisk reaktion på de mange brutale overgreb på civile under 1500- og 1600-tallets blodige krige.

JEPPE BUCHERT NETTERSTRØM
PH.D., LEKTOR
INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND
AARHUS UNIVERSITET

ABSTRACT

Soldiers and Civilians in Danish Articles of War (16th-17th centuries)

This article investigates regulations concerning soldiers' treatment of civilians in Danish Articles of War (16th-17th centuries). These Articles prohibited soldiers from assaulting certain civilian groups in enemy territory and regulated other activities affecting civilians, such as looting and destruction. It is shown that the legislators behind the 16th century Articles of War consciously reduced the group of protected civilians. A similar development can (hitherto unknown to international research) be ascertained in contemporary German, Dutch, and Swedish Articles of War; Danish Articles of War sometimes imitated, but never mechanically duplicated, such foreign Articles of War. This pan-European diminishing of the protection of civilians was, it is suggested, caused by the intensification of interstate rivalry in the early phases of the military revolution. Furthermore, the article shows that the Danish 17th century Articles of War augmented the group of protected civilians and limited the soldiers' access to legitimate looting. The inspiration came from recent Dutch military reforms and the *Kontributionssystem* of the Thirty Years' War. This 'rehumanization' culminated with the Danish Articles of War of 1683, and a similar process can be traced in German and Swedish 17th century Articles of War. It may be explained by state-building and deconfessionalization of the European state system.